

İLHANLILAR'DA HÜKÜMRANLIK TELÂKKİSİ VE HÜKÜMDAR ALGISI*

THE RULERSHIP CONCEPT AND THE RULER PERCEPTION IN THE MONGOLS IN IRAN

Osman G. ÖZGÜDENLİ**

Öz

XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han (1206-1227) tarafından kurulan Büyük Moğol imparatorluğu aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. Mengü Han (1251-1259) Moğol imparatorluğu tahtına çıkınca, kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken, diğer kardeşi Hülâgü'yü de batı fütûhatını yürütmek üzere İran'a tayin etti. Hülâgü (1256-1265)'nin 1256 yılında beraberindeki Moğol boyları ile birlikte İran'a girmesiyle Yakındoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı. İlhanlı hükümdarları Yakındoğu coğrafyasına, bozkır coğrafyasında yüzyıllar içerisinde şekillenen "tanrısal" ve "cihanşumul" (universal) bir hükümrانlık telâkkisinin vârisleri olarak gelmişlerdi. Bununla birlikte, geldikleri bu yeni coğrafyada, Yakındoğu'nun kadim devlet geleneklerinin tesirine girmekte gecikmediler. İlhanlı hükümdarları, özellikle 1295 yılında Gazan Han (1295-1304)'in İslâmiyet'i kabulünün ardından, hükümrانlık alanında yavaş yavaş eski İran ve İslâm geleneklerini benimsediler. Bütün bu gelişmeler neticesinde, İlhanlı hükümdar algısı, Yakındoğu coğrafyasında yaklaşık yüz yıllık bir süreçte eski bozkır geleneklerinin vârisi bir "Moğol hanı"ndan, kadim Yakındoğu geleneklerinin temsilcisi bir "İslâm sultanı"na dönüştü. Çalışmada İlhanlı hükümrانlık telâkkisi ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında geçirdiği dönüşümün ayrıntıları ve arka planı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Moğollar, hükümdarlık telâkkisi, hükümdar algısı, Dünya hâkimiyeti telâkkisi

Abstact

The Great Mongol Empire founded by Genghis Khan (1206-1227) in the early part of the thirteenth century had expanded too much by mid-century to be ruled from a single centre. When Möngke Khan (1251-1259) acceded to the throne he sent his brother Kubilai to China and his other brother Hülegü to Iran in order to further the conquests in the West. The second period of Mongol rulership in the Near East began in 1256 with the entry of Hülegü (1256-1265) and the Mongol tribes into Iran. The Ilkhanid rulers came to the lands of the Near East with the outlook of a "divine" and "universal" sovereignty that had taken form in the steppe terrain for centuries. However, the local state traditions of the Near East rapidly influenced them. The Ilkhanid rulers gradually adopted the old Iranian and Islamic traditions in the field of

* Bu çalışma, 19-21 Ekim 2017 tarihleri arasında Afyon'da düzenlenen "Türklerde Devlet Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, gazi_osman@hotmail.com

rulership, especially after the acceptance of Islam by Ghazan Khan (1295-1304) in 1295. As a result of this, the perception of the Ilkhanid sovereignty changed over the period of almost a century from the “Mongol Khan” of the old steppe traditions into the “Islamic Sultan” representing the traditions developed in the geography of the Near East. In this study, the details and background of the transformation in the style of the Ilkhanid rulership and the perception of the ruler in the Near East will be examined.

Keywords: Ilkhanids, Mongols, Rulership Concept, Ruler Perception, The Idea of World Domination

Bu çalışmada İlhanlı hükümlerlik telâkkisi ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında yaklaşık bir asır boyunca geçirdiği dönüşüm incelenecektir. İlhanlı hükümlerlik telâkkisinin anlaşılabilmesi için İlhanlı devletinin teşekkülüne ve yapısına kısaca değinmekte fayda vardır.

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han tarafından kurulan Moğol imparatorluğu, aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüşü. Mönge Han (1251-1259) tahta çıkınca, aşırı genişleyen imparatorluğu daha kolay idare edebilmek için kardeşlerinden Kubilay’ı Çin’e, Hülâgü (*Hülegü*)’yü de *ilhan*, yani kendisine “tâbi han” olarak İran’a tayin etti¹. Başlangıçta idarî zorunlulukların yarattığı bu taksimat, zamanla Moğol imparatorluğunun birbirinden bağımsız parçalara ayrılmasına zemin hazırladı.

Hülâgü (1256-1265)’nün, beraberindeki ciddi miktarda Moğol ile birlikte 1256 yılında Ceyhûn nehrini geçerek Horâsân’a girmesiyle Yakındoğu’da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başlamış oldu. Hülâgü evvelâ 1256 yılında Alamût’u ele geçirek buradaki İsmâîli hâkimiyetine, ardından da 1258 yılında Bağdad’a girerek Abbâsî hilâfetine son verdi. Kısa sürede Hazar Denizi’nin güney sahilleri hariç, bütün İran’a hâkim oldu. Ardından askerî harekâtı Suriye üzerine yönlendirdi. Ancak Suriye’deki Moğol ilerleyişi Memlûklar tarafından 3 Eylül 1260 tarihinde ‘Ayn Câlût’ta durduruldu². Halefi Abaka Han (1265-1282) zamanında bu yöndeki yeni askerî teşebbüsler de sonuçsuz kaldı. Abaka devrinde İlhanlılar, Kafkaslar’da Altın Ordu, Horâsân’da da Çağataylılar ile siyasî mücadeleye girdiler. Bununla birlikte bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak üzerindeki İlhanlı hâkimiyeti zamanla iyice güçlendi.

İlhanlılar, daha Hülâgü döneminden itibaren, dâhilde yerleşik bir coğrafyaya hâkim olan savaççı bir göçebe topluluğun karşılaşması muhtemel bütün sorunları kuvvetle yaşadılar: Vergi, muhasebe ve mâliye alanında muayyen bir sistemin tesisi uzun zaman aldı ve bu sistem ancak köklü bir bürokrasi geleneğine sahip İranlı bürokratlar vasıtasıyla kurulabildi. Harabeye çevrilen geniş coğrafyada istikrarlı bir iktisadî sistemin yaratılabilmesi ancak ciddi sorunların çözümüne bağlı idi. Göçebe bir geleneğin vârisleri olan ilk İlhanlı hükümdarları bu sorunlara gerekli ilgiyi gösteremediler³.

1 Waltraut Abramowski, “Die chinesischen Annalen des Mönge. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih”, *Zentralasiatische Studien*, 13, (1979), s. 21, 40; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Mönge in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, London 1987, s. 2-5, 48-51.

2 Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhânid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 26-48; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 80-92.

3 Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 165.

Abaka'nın kardeşi ve halefi Ahmed Teküder (1282-1284) İslâmiyet'i kabul etti. Ancak kısa süre sonra yeğeni Argun tarafından tahttan indirilerek öldürüldü. Argun Han (1284-1291), hükümdarlığının büyük han Kubilay Kağan (1260-1294) tarafından tasdik olunduğuna dair *yarlıg* (fermân)'ın ulaşmasının ardından, 14 Nisan 1286 tarihinde resmen tahta çıktı⁴. Argun zamanında İlhanlı ülkesinde rahatsızlık yaratan büyük sorunlardan hemen hemen hiçbiri çözülemedi. 23 Temmuz 1291 tarihinde tahta çıkan Argun'un kardeşi Geyhatu (1291-1295), devlet hazinesini cömert bir şekilde çevresindekilere dağıtmaya başladı. Devlet erkânı ve emirlerin bu konudaki uyarılarına kulak asmadı. Neticede birkaç yıl içerisinde devlet hazinesi tamamen boşaldı. Buna hazinenin kâğıt para (*çâv*) reformunun başarısızlıkla neticelenmesi de eklenince, muhalifler Şehzâde Baydu'nun etrafında birleştiler. Geyhatu, Anadolu'ya firar ettiyse de, yolda yakalanarak 1 Nisan 1295 tarihinde idam edildi⁵. Baydu, Geyhatu'nun hizmetinde bulunan pek çok emîri derhal katletti. Ardından da Hemedân şehri yakınlarında resmen İlhanlı tahtına oturdu⁶. Ancak Argun Han'ın oğlu Gazan'ın muhalefetiyle karşılaştı.

Baydu'yu bertaraf ederek İlhanlı tahtına çıkan Gazan Han (1295-1304), şehzadelğinde âni bir kararlar İslâmiyet'i kabul etmişti. Gazan'ın tahta çıkmasıyla birlikte İslâmiyet, İlhanlı devletinin resmî dini hâline geldi. Doğudaki büyük han Kubilay Kağan'ın 1294 yılındaki vefatının ardından, artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tâbiyet bağlarını tamamen koparan Gazan, bozkır ananelerinin yanında, İslâmî ve İrani esaslara dayanan bir devletin temellerini attı. Böylece başlangıçta doğuda bulunan büyük hana tâbi olarak teşekkül eden İlhanlı devleti, zamanla tamamen müstakil bir hâle geldi. Gazan özellikle vergi, mâliye ve para standartları alanlarında yeni düzenlemelere gitti. Bunu zirâi, hukukî, idarî ve sosyal düzenlemeler takip etti. Reformlar, İlhanlı mâliyesinde nisbi bir rahatlama yarattı⁷.

Dış siyasette dedeleri Hülâgü ve Abaka'nın izinden giden Gazan, Memlûklar ile savaşı devam ettirdi. Memlûklar'a karşı 1299 ve 1301 yıllarında düzenlediği iki askerî sefer başarıyla neticelendiyse de, 1303 yılında tertip ettiği üçüncü sefer İlhanlı ordusunun tam bir hezimetle sonuçlandı. Gazan yenilgiden yaklaşık bir yıl sonra, 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat etti.

Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına kardeşi Sultan Olcaytu (*Ölceytü*, 1304-1316) geçti. İlk iş olarak Gazan tarafından Tebrîz'de hapsedilen Memlûk elçilerini bir jest olarak Mısır'a gönderdi. Memlûk devletinden vuku bulan önemli ilticalar Olcaytu'yu 1313 yılında yeni bir Memlûk seferine sevk ettiyse de, bu sefer önemli bir netice vermedi. Gazan'ın sıra dışı yeteneklerinden hiçbirine sahip olmayan Olcaytu'nun en önemli başarısı, 1307 yılında dağlık ve ormanlık Gilân bölgesini

4 Reşîd-ü'd-dîn Fazlullâh, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abî'l-Hair. Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtü* (1265-1295), neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957, s. 66.

5 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, yay. Muhammed-i İsfahânî, Tahrân 1338/1959, s. 279; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364/1985, s. 601. Geyhatu'nun hayatı ve faaliyetleri şu çalışmada incelenmiştir: Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtü ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.

6 Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, s. 282-284.

7 Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 233-360.

ilk kez İlhanlı topraklarına katması oldu. Ancak ekonomik alanda Gazan tarafından kurulan para standartları korunamadı. Yine Gazan'ın vasiyetine rağmen, reformlar devam ettirilemedi⁸.

Olcaytu'nun 13 Aralık 1316 tarihindeki vefatının ardından tahta çocuk yaşta bulunan oğlu Ebû Sa'îd (1317-1335) çıktı⁹. İlhanlı devletinde güç bir kez daha Moğol emîrlerinin eline geçti. İlhanlı hanedanının son önemli hükümdarı olan Ebû Sa'îd, hükümdarlığının ilerleyen yıllarında Moğol emîrlerinin gücünü kırmayı başardıysa da, 1335 yılında yerine hiçbir erkek evlat bırakmadan genç yaşta vefat etti. İlhanlı devleti, Ebû Sa'îd'in vefatını müteakip ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesinde tarihe karıştı. İlhanlı devletinin teşekkülünü ve gelişimini kısaca bu şekilde özetledikten sonra şimdi İlhanlı hükümlerlik telâkkisine geçebiliriz.

Tıpkı Moğol imparatorluğunda olduğu gibi, İlhanlı devletinde de hükümlerlik telâkkisi başlıca iki önemli temele dayanmaktaydı: "Tanrısallık" ve "cihanşumulluk" (universallik, evrensellik). Moğol imparatorluğunda hâkimiyetin kaynağı, tıpkı eski Türk devletlerinde olduğu gibi, "tanrısâl" idi. Moğollar, yeryüzünü yaratan tek bir Tanrı (*Tengri – Tenggeri*)'ya inanmaktaydılar¹⁰. Söz konusu Tanrı'yı sadece bir yaratıcı olarak değil, yeryüzündeki bütün hadiselerle doğrudan ilişkili, mutlak bir güç olarak tasavvur etmekte ve yeryüzünü yönetme hak ve yetkisinin, Tanrı tarafından Cengiz Han'a ve onun nesline verildiğine inanmaktaydılar¹¹. Bu durumun devrin kaynaklarına ve resmî vesikalara açık bir şekilde yansdığı görülmektedir¹². Cengiz Han muhtelif hitaplarında *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesini kullanmaktaydı¹³. 1240 yılında kaleme alınan *Moğollar'ın Gizli Tarihi* isimli eserde, Cengiz Han'ın soyunun "Yüce Tanrı (*Tengri*)'nın takdiri ile yaratılmış bir bozkurt (*borte-çino*)" ile beyaz bir dişi geyiğe (*hoai maral*) dayandırılmış olması da kuşkusuz "tanrısâl" hâkimiyet telâkkisi ile ilişkilidir¹⁴. Aynı esere göre, Cengiz Han, Merkitler'i imha ettiği savaştan sonra halka şu şekilde hitap etmekteydi:

8 Osman G. Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, XXXIII, s. 345-347.

9 Hayatı ve faaliyetleri Hüseyin Peyrovi Milâni tarafından basılmamış bir doktora tezinde incelenmiştir: *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1971.

10 "Görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlar" (Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, Türkçe terc. Ergin Ayan, Trabzon 2000, s. 35). "Biz Moğollar, bizi yaşatan ve öldüren tek bir Tanrı'ya inanır ve bütün kalbimizle ona yöneliriz" (Wilhelm von Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, Türkçe terc. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 121). "Allâh'ın ismi dillerinden düşmezdi" (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, haz. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 44). Daha bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 93.

11 Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 91.

12 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'ne göre, Teb-tenggeri, Temuçin (Cengiz Han)'e "Mengü Tengri bana emrini bildirirken, bazen devleti Temuçin idare etsin diyor ..." demekteydi (*Manghol-un Niuça Tobçaân (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)*, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986, s. 163).

13 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 135-136. *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesi için bk. J.-P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 94-97.

14 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 3. Müverrih Kiragos'un şu kaydı da dikkate değerdir: "Dünyayı paylaştıklarını; semanın Allâh'a, arzın hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ederlerdi. Bunu ispat için şöyle iddia ediyorlardı: Hâlihazırdaki hükümdarlarının babası Cengiz Han, bir âdemin zürriyetinden gelmedi. Fakat görülmeyen yerlerden vürud eden bir nur validesinin hanesi çatısından girip ona şöyle hitap etti: Gebe kal! Bir oğlan olacak, bu oğlan

“Gök ve yerin yardımıyla kuvvetim arttı,
Güçlü Tanrı'dan nam aldım”¹⁵.

Yine *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'ne göre, Cengiz Han, “Mengü Tengri'nin verdiği güçle” bütün ulusu kendi idaresi altında birleştirdiğini söylemekteydi¹⁶.

Cengiz Han'ın oğlu ve halefi Ögedey Han, 1236 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan ‘Alâ’ud-dîn Keykubâd’a gönderdiği *yarlıg* (mektup)’ta “Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır” demektedir¹⁷. Cengiz Han'ın torunu Güyük Han tarafından 1246 yılında Papa IV. Innocentio'ya gönderilen ve bugün Vatikan Gizli Arşivi'nde¹⁸ muhafaza edilmekte olan Farsça mektubun girişinde, Türkçe olarak *Mengü Tengri-yin küçündür; kür, ulug ulus-nıng dalay Güyük Han yarlıgımız* (ebedî Tanrı'nın gücüyle; güçlü, yüce, halkın okyanus gibi hükümdarı Güyük Han'ın fermânıdır) ibaresine yer verilmiştir¹⁹. Güyük Han'ın mektubun sonunda “fermâna uymazsanız ne olacağını biz bilmeyiz, Tanrı bilir!” ifadesinin yer almış olması da “tanrısal” hâkimiyet anlayışını ortaya koyması açısından ayrıca dikkate değerdir²⁰. *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ibaresi, büyük hanların yanı sıra, Altın Ordu ve İlhanlı hükümdarları tarafından *yarlıg*²¹ ve *payzalarda*²² da sık sık kullanılmıştır. Möngke tarafından 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis'e gönderilen mektupta; “... Bu ebedî Tanrı'nın buyruğudur... Bunun için size, rahibinizin yazdığı ebedî Tanrı'nın buyruğunu gönderdik. Bizim sizinle anlaşmamız Tanrı'nın dileğidir. Sizler onu duyduğunuz ve inandığınız ve bize itaat etmeyi istediğiniz takdirde, bize elçi gönderiniz. O zaman sizin bizimle savaş mı yoksa barış mı yapmak istediğinizi kuşkusuz anlamış olacağız...” denilmektedir²³.

“Tanrısal” hâkimiyet telâkkisininin Moğol imparatorluğunun bir parçası olarak ortaya çıkan İlhanlı devletinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İlhanlı devri resmî vesikalarında, “tanrısal” hâkimiyete sık sık atıf yapıldığı görülmektedir. Hülâgü Han tarafından 10 Nisan

dünyaya hâkim olacak!” (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 44). Benzer bir rivayet için bk. Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Türkçe terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, s. 3.

15 *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 51.

16 *Age*, s. 136.

17 İbn Bibî, el-Evâmîrül-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye, Tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 454; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, el-Evâmîrül-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-name], I, Ankara 1996, s. 450.

18 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1802 (2). Mektubun renkli bir yayını için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249.

19 Bk. Louis Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, II, Budapest 1972, s. 20; 'Alâ'ud-dîn Âzerî, “Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân”, *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, (1348/1968), s. 280; *Cengiz Han ve Mirasçıları. Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 305, nr. 249.

20 *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249. Krş. Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90; Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 21-22.

21 Bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20; 'A. Âzerî, “Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân”, s. 280; Antoine Mostaert – Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962, s. 18-19; M. A. Seyfeddini, *Moneti İlkhano, XIV veka*, Baku 1968, s. 108.

22 Meng-Ta Pei Lu, “Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 79; Hei Ta Shi Lu, “Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar”, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s. 131; Hasan Ortekin, “Basma'ya ve Baysa'ya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1939), s. 70-71.

23 Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127-128.

1262 tarihinde Fransa kralı IX. Louis'ye gönderilen mektupta, *Mengü Tengri-yin küçündür* (ebedî Tanrı'nın gücüyle) ifadesinin kısaltılmış şekli olan *Mengü-tengri* (ebedî Tanrı) ibaresi kullanılmıştı²⁴. Yine aynı ibarenin, Argun Han tarafından 1289 yılında Fransa kralı Philippe le Bel (1285-1314) ve 1290 yılında Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'a²⁵ ve Gazan Han tarafından 1299 ve 1300 yıllarında Venedik Cumhuriyeti²⁶ ve 1302 yılında Papa VIII. Bonifacius (1294-1303)'a gönderilen²⁷ mektuplarda da kullanıldığı görülmektedir.

Büyük Moğol hanları için olduğu kadar İlhanlı hükümdarları için de hususî bir anlam ifade eden *Mengü Tengri-yin küçündür* ibaresinin, Gazan Han devrinde İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra dahi, *Tengri-yin küçündür* (Tanrı'nın gücüyle) şeklinde, Uygur harfleri ile sikkeler üzerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir²⁸. Öyle ki bu dönemde Anadolu'nun uç noktasında bulunan Bergulu (Uluborlu) gibi İlhanlı devlet merkezinin çok uzağında kalan darphanelerde basılan sikkelerde dahi, Uygur harfleriyle yazılan *Tengri-yin küçündür* ibaresine rastlamak mümkündür²⁹.

İlhanlı hükümdarları, tıpkı büyük Moğol hanları gibi, hâkimiyetin kaynağının bizzat “Tanrı” (*Tengri*) olduğuna inanmaktaydılar. Hülâgü Han, Memlûk hükümdarı Sultan Baybars (1260-1277)'a gönderdiği mektupta şöyle demekteydi: “... malûmdur ki, biz Tanrı'nın ordusuyuz. Tanrı bizi kendi öfkesinden yaratmış ve gazabını çekmiş kavimlerin üzerine bizi musallat etmiştir... Bilmekteyiz ki, siz bozguncusunuz ve kötü işler yapıyorsunuz. Onun için Tanrı bizi sizin üzerinize göndermiştir”³⁰.

- 24 Paul Meyvaert, “An Unknown Letter of Hulagu Il-khan of Persia to King Louis IX of France”, *Viator*, 11, (1980), s. 253, n. 9; Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1977, s. 176. Başka örnekler için bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 284, 245, 256, 286-287; Aynı müellif, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles, Deuxième partie, II*, Budapest 1972, s. 326, 345; A. P. Grigoriyev, *Mongolskaya diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye jalovanniye gramoti)*, Leningrad 1978, s. 25-26, 30-32.
- 25 L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20, 245-249; 'A. Âzeri, “Revâbit-i İlhânân-i Mogül bâ derbâr-i Vâtikân”, s. 280; Erich Haenisch, “Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)”, *Oriens*, II, (1949), s. 216-235; A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Argun et Öljeitü à Philippe le Bel*, s. 17-19; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 450-452.
- 26 Maria Pia Pedani, “‘Exemplum Litterarum Tartarorum’: Ghâzân Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century”, *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6, 1987-1988, Atti del XIII Congresso Dell'unione Européenne d'Arabisants et d'Islamisants (Venezia 29 settembre – 4 ottobre 1986), (1988), s. 612. Krş. Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985, s. 140, 222.
- 27 L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 251; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 471.
- 28 Gazan'ın reform sonrası sikkeleri üzerinde en çok kullanılan ibarelerden biridir (bk. M. A. Seyfeddini, *Moneti İlkhânov, XIV veka*, s. 108; St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, London 1881, s. 34-37; Ömer Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, yayına hazırlayan Emine Nur Diler – Garo Kürkman – Johann-Christoph Hinrichs, İstanbul 2006, s. 348-356; Edgar Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leiden 1910, s. 232; W. Barthold, “Gâzân”, *IA*, IV, s. 729; W. Barthold – [J. A. Boyle], “Ghâzân”, *El²*, II, s. 1043).
- 29 Bk. Sait Kofoğlu, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara 2006, s. 142; Aynı müellif, “Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 355.
- 30 Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 55-57; Türkçe terc. Mürsel

İlhanlı devri resmî tarihçisi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Gazan Han'a ait şu ifadeyi eserine aynen kaydetmiştir: “Yüce Allâh, işlerini düzenlemem ve adalet ve eşitliği sağlamam için, bana hükümdarlık verip halkın üzerine tayin etmiştir”³¹. Gazan, hülâsası İlhanlı devri tarihçisi Vassâf tarafından kaydedilen 701/1301-1302 tarihli bir fermânında (*yarlıg*), “Tanrı (*Hodâvend*) bizi seçerek inayetine mazhar kıldığı, yüce ata ve ecdadımızın makamını bize bahsettiği ve bize karşı koyanları mahvettiği için ...” demektedir³². Yine Gazan tarafından 12 Nisan 1302 tarihinde Papa VIII. Bonifacius'a gönderilen ve bugün Vatikan Gizli Arşivi'nde³³ muhafaza edilmekte olan Moğolca mektupta “Tanrı'ya yemin ederiz ki, tek hedefimiz Memlûklar'dır” denilmesi de, İlhanlı hükümdarlarının “tanrısal” hâkimiyet telâkkisini açık bir şekilde ortaya koyması açısından dikkate değerdir³⁴.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın bir kaydına göre, Gazan Han 1299 yılındaki Suriye seferi esnasında, Şâm halkına, Memlûk sultanı el-Melik en-Nâsir'in, kendisi gibi hükümdar soyundan gelmediği için, hâkimiyetinin de meşrû sayılamayacağını bildirmişti³⁵. Gazan'ın bu iddiasının arkasında, kuşkusuz yeryüzünü yönetme hak ve yetkisinin Tanrı tarafından “Cengiz Han'a ve onun soyuna” verildiği telâkkisi yatmaktaydı.

Gazan'ın halefi Sultan Olcaytu tarafından 1305 yılında Fransa kralı Philippe le Bel (1285-1314)'e gönderilen ve bugün Paris Bibliothèque Nationale'de³⁶ muhafaza edilmekte olan Moğolca mektupta; “bizimle ve sizinle ittifak etmeyenlerin kaderlerini ve ebedî Tanrı'nın gücüyle bunlara karşı birleşmeyi, ebedî Tanrı'ya bırakıyoruz” denilmekteydi³⁷. Bütün bu örnekler, Büyük Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi, İlhanlılar'da da hâkimiyetin “tanrısal” kaynağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Moğol hükümranlık telâkkisinin ikinci özelliği “cihanşumulluk”, yani “universallik” (evrensellik) idi. Moğollar, Moğol hanını, sadece Moğol devletinin ve ülkesinin değil, aynı zamanda bütün yeryüzünün hükümdarı olarak telâkki etmekteydiler³⁸. Bu durum, Moğollar tarafından komşu ülkelere gönderilen mektuplarda açık bir şekilde ortaya konulduğu gibi, Moğol hükümdarlarını

Öztürk, *Musâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretü'l-ahyâr*, Ankara 2000, s. 41-42.

31 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940, s. 198.

32 Bk. Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 389-390.

33 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1801 (3). Mektubun renkli bir yayını için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 381, nr. 312.

34 A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 470-471; Louis Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 250-251; *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 381, nr. 312.

35 Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 128.

36 Envanter A. A. Arm., I-XVIII, 1801 (3). Renkli fotoğrafı için bk. *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 382, nr. 313.

37 *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 382, nr. 313; E. Haenisch, “Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)”, s. 229-230; A. Mostaert – F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgeitü à Philippe le Bel*, s. 55-57.

38 Letto Carpinî, Cengiz Han'ın yasaları arasında “dünyaya hâkim olup, hâkimiyetlerine girmeyen uluslarla barış yapmamalarını” zikretmektedir (*Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 65). “Dünyayı paylaştıklarını; semanın Allâh'a, arzın hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ederlerdi” (Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 44). Daha bk. Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, s. 127; Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90-91.

ziyaret eden seyyahların kayıtlarıyla da sabittir. Ögedey Han, 1236 yılında Sultan ‘Alâ’u’d-din Keykubâd’a gönderdiği mektup (*yarlıg*)’ta “Yüce Tanrı ‘yeryüzünü’ bizim soyumuza vermiştir” diyerek ondan *il* olmasını, yani kendisine tâbi olmasını istemişti³⁹. Güyük Han tarafından 1246 yılında Papa IV. Innocent’ya gönderilen Farsça mektubun üzerindeki *al-tamgada* da “*Mengü Tengri-yin küçündür*” (ebedî Tanrı’nın gücüyle) ibaresinden hemen sonra, Moğolca olarak “Büyük Moğol Ulusu’nun ve dünya hâkiminin buyruğudur” ifadesi yer almaktaydı⁴⁰. Yine aynı mektupta “Güneşin doğduğu ve battığı yer arasındaki bütün toprakları Tanrı bize bağışlamıştır” denildikten sonra, “Eğer toprağınız, suyunuz ve mülkünüz üstünde oturmak istiyorsanız, gerekir ki sen, bizzat Papa, şahsen bize gelesin ve tüm yeryüzünü tutan ona [Han’a] yaklaşasın” ifadesine yer verilmişti⁴¹. Möngke Han tarafından 1254 yılında Fransa kralı IX. Louis’ye gönderilen mektupta “Ebedî Tanrı tarafından, gökte sadece ebedî bir Tanrı’nın ve yerde de sadece bir hükümdarın; yani Cengiz Han’ın, Tanrı’nın oğlu Timuçin’in, bulunduğu buyrulmuştur... Eğer, ebedî Tanrı’nın kudretiyle, dünya güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar neşe ve barış içinde olacaksa, işte bizim yapmak istediğimiz şey gerçekleşmiş olacaktır...” denilmiştir⁴².

İlhanlı hükümdarlarının da, tıpkı Orta Asya’daki büyük Moğol hanları gibi, “cihanşumul” (universal) bir hâkimiyet iddiasında buldukları görülmektedir. Buna göre, İlhanlı hükümdarının hâkimiyeti sadece İlhanlı ülkesini değil, bütün yeryüzünü kapsamakta idi. Hülâgü Han tarafından Memlûk hükümdarı Sultan Baybars’a gönderilen mektupta “... biz yeryüzü padişahlarıyız. Doğudan batıya kadar mülklerin sahipleriyiz”⁴³ denilmektedir.

İlhanlı hükümdarlarının, özellikle 1295 yılında doğudaki büyük hanlardan koptuktan sonra, “cihanşumul” hâkimiyet iddialarını daha güçlü bir şekilde ifade ettikleri görülmektedir. Nitekim Gazan Han döneminden itibaren muhtelif kitabe, sikke ve yazılı kaynaklarda kullanılan; *pâdişâh-i cihân*⁴⁴, *pâdişâh-i ‘âlem*⁴⁵, *sultân-i cihân*⁴⁶, *şâh-i cihân*⁴⁷, *şâh-i giti-penâh*⁴⁸, *pâdişâh-i rûy-i zemîn*⁴⁹,

39 İbn Bibî, *el-Evâmîrü’l-‘Alâ’iyye fî’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, s. 454; Türkçe terc., I, s. 450.

40 Bk. L. Ligeti, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, s. 20; A. Mostaert – F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 485; *Cengiz Han ve Mirasçıları*, s. 305, nr. 249.

41 Saint Quentin, *Bir Keşif’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, s. 90. Krş. Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, s. 21-22.

42 Rubruk, *Moğollar’ın Büyük Hanma Seyahat, 1253-1255*, s. 127-128.

43 Aksarâyî, *Musâmeretu’l-ahbâr ve musâyeretu’l-ahyâr*, s. 57; Türkçe terc., s. 42.

44 *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. Tunçay Aykut – Şennur Aydın, İstanbul 1992, s. 73; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, *Târih-i Tebriz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ’im*, Tebriz 1384/2005, s. 29, 30.

45 Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, “Sikkehâ-yi mutenevvi’ ez-Abâkâân”, *Berresihâ-yi Târihi*, IX/6, (1353/1974), s. 183; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, *The Canada Mongolia Review*, IV/1, (1978), s. 49; Mehâb Dervîş Lutfi, “Elkâbu ‘ale’l-meskûkâti’l-İlhâniyye”, *Sumer*, XXI/1-2, (1965), s. 159.

46 Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat ulî’l-elbâb fî ma’rifeti’l-tevârih ve’l-ensâb)*, neşr. Ca’fer Şî’âr, Tahran 1348/1969, s. 368.

47 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ’î, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, Tebriz 1347/1968, s. 17; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran. Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London-New York 2006, s. 298; Humâm-i Tebrîzî, *Divân*, neşr. Reşid ‘Ayûzî, Tebriz 1351/1972, s. 35, 37.

48 Reşidu’d-din Fazlullâh, *Câmi’u’t-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen – Mustafa Müsevî, I, Tahran 1373/1994, s. 31.

49 Muhammed b. Muhammed Zengi-yi Buhârî, *Bustânü’l-ukûl fî tercumâni’l-menkûl*, neşr. Muhammed Taki

*pâdişâh-i reb'-i meskûn*⁵⁰, *es-sultânü's-şark ve'l-garb*⁵¹ ve *ilhân-i bilâd-i benî âdem*⁵² gibi güçlü unvanlar, İlhanlı hükümdarlarının "cihanşumul" hâkimiyet iddialarının en açık göstergesidir.

"Cihanşumul" hâkimiyet telâkkisinin devrin edebî eserlerine de yansıdığı görülmektedir. İlhanlı devri müellifi Gülşehrî, Gazan Han'a *pâdişâh-i heft-iklîm*, yani "yedi iklim hükümdarı" şeklinde hitap etmiştir⁵³. Yine İlhanlı devri şairi Humâm-i Tebrizî'nin bir medhiyesinde Gazan'a *pâdişâh-i heft-kişver* ve *şâh-i heft-kişver*, yani "yedi ülke hükümdarı" şeklinde hitap etmiş olması da, kuşkusuz aynı telâkkinin bir başka yansıması olarak değerlendirilmelidir⁵⁴. Klasik Moğol hâkimiyet anlayışının devamı olan bu telâkki, aynı zamanda eski Türk hükümlanlık anlayışı ile de pek çok müşterek noktaya sahip idi⁵⁵.

İlhanlı hükümlanlık telâkkisinin Yakındoğu coğrafyasında başlıca iki kaynaktan beslendiği görülmektedir. Bu kaynaklardan ilki eski Moğol âdet ve gelenekleri ve bu geleneklerin düzenlenmiş şekli olan "Cengiz Yasası"⁵⁶, ikincisi ise Moğollar'ın İran'a gelmelerinden sonra yavaş yavaş tesirine girdikleri Yakındoğu'nun kadim idarî gelenekleri idi. Bu iki farklı telâkkinin de İlhanlı hükümdarları üzerinde zaman zaman tesirli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Gazan Han, bir yandan Memlûk seferine çıkmadan önce, savaşın zarurî olduğuna dair din adamları ve âlimlerden "fetvâ" alma ihtiyacı hissederken⁵⁷, diğer yandan Memlûk hezimetinden sonra,

Dânişpejûh – İrec Afşâr, Tahran 1374/1996, s. 30.

50 Kâdî Ahmed-i Nekidî, *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk*, neşr. ve Türkçe terc. Ali Ertuğrul, *Nigdeli Kadî Ahmed'in el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, II, (Farsça Metin), Ankara 2015, s. 5.

51 Mehmet Çayırdağ, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palasta Üç Kitabe", *Belleten*, LVII/218, (1993), s. 85.

52 M. Çayırdağ, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palasta Üç Kitabe", s. 89 (fotoğraf).

53 *Felek-nâme*, Türkçe terc. Saadettin Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-nâme*, Ankara 1982, s. 128 (23b). Kezâ Reşidü'd-dîn'in "Pâdişâh-i İslâm, fermân-fermâ-yi heft iklim" şeklindeki hitap tarzı için bk. I. P. Petrushevsky, "Rashîd al-Dîn's Conception of the State", *CAJ*, XIV/1-3, (1970), s. 153.

54 *Divân*, s. 37, 38.

55 "Cihanşumul" hükümlanlık anlayışı için bk. Osman Turan, "The Idea of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, 4, (1955), s. 77-90; Peter Zieme, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Opladen 1992, s. 77-78; S. G. Kljaštornyj – T. I. Sultanov, *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*, Almanca terc. Reinhold Schletzer, Berlin 2006, s. 215-216; T. T. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 42; Peter B. Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, (1982), s. 37-76; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016, s. 31-38. Herbert Franke, cihanşumul hâkimiyet anlayışının menşei için Çin'e dayandırmaktadır (*From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*, München 1978, s. 18-19).

56 Cengiz Han, umumiyetle eski töre ve geleneklerden istifade ederek idarî, hukukî ve askerî yapıyı tanzim eden yasalar (*yasa, yasak*) koymuştu (*Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 136). Otuz üç defter halinde tanzim edilen bu yasalar devlet hazinesinde saklanmaktaydı. Cengiz Yasası'nın, Moğol imparatorluğunda olduğu gibi İlhanlılar'da da titiz bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Cengiz Yasası için bk. George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1944), s. 118; C. Alinge, *Moğol Kanunları*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1967; David O. Morgan, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", *BSOAS*, 49/1, (1986), s. 163-176; Mahmud Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul 1984, s. 84-91; Paul Ratchnevsky, *Çinggis-Khan. Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983, s. 164-172; S. G. Kljaštornyj – T. I. Sultanov, *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens*, s. 207-211, 213; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 310, n. 3; David O. Morgan, "The "Great Yasa of Chinggis Khan" Revisited", *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 291-308.

57 Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 373; Reşidü'd-din Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 125.

yenilgide rolü bulunan İlhanlı emîrlerinin “Cengiz Yasası”na (*yasa-nâme*) göre yargılanarak cezalandırılmalarına bizzat nezaret etmişti⁵⁸. Bundan da anlaşılacağı üzere, İlhanlı devletinde İslâmiyet’in kabulünden sonra, bilhassa devlet işleri ve askerî alanda eski Moğol gelenekleri ve “Cengiz Yasası” tatbik edilmeye devam edilirken, aynı zamanda İslâm dininin fikhî kaidelerine de mümkün olduğu kadar riâyet edilmekteydi.

Bununla birlikte İlhanlı devletinde, İslâm dini ve Yakındoğu idarî geleneklerinin tesirinin giderek arttığı görülmektedir⁵⁹. Nitekim İslâmiyet’in resmen kabulünden sonra İlhanlı hükümdarları için kullanılan unvan ve lâkablardaki hızlı değişim bunun en açık göstergesidir. Gazan Han’ın adının, devrin resmî tarihçisi Vezîr Reşîdu’d-dîn Fazlullâh tarafından başta *Câmi ‘u’t-tevârih* olmak üzere muhtelif eserlerde daima *pâdişâh-i islâm*, yani “İslâm padişahı” unvanı ile birlikte zikredilmiş olması dikkate değerdir⁶⁰. İlhanlılar’dan önce İslâm dünyasının önemli bir kısmına hâkim olan Selçuklu hükümdarlarının zaman zaman *sultân-i islâm* unvanını kullandıkları bilinmektedir⁶¹. *Sultân*⁶² unvanını nadiren kullanan Gazan’ın⁶³, kendisi için umumiyetle *pâdişâh*⁶⁴ unvanını tercih ettiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Yine Gazan’ın 1304⁶⁶ ve Olcaytu’nun 1305⁶⁷

58 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Târih-i mübârek-i Gâzânî*, s. 150; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 414.

59 Charles Melville, “History and Myth: the Persianisation of Ghazan Khan”, *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, ed. Éva M. Jeremiás, Pilisesaba [2002] 2003, s. 143-144. Bilhassa Gazan’ın veziri Reşîdu’d-dîn Fazlullâh’ta eski Yakındoğu devlet geleneklerinin güçlü izlerini bulabilmek mümkündür (I. P. Petruşevsky, “Rashid al-Din’s Conception of the State”, s. 151-152).

60 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Târih-i mübârek-i Gâzânî*, s. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110 vd.; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî – İrec Afşâr, Tahran 2536/1977, s. 242; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Tevzihât-i Reşîdî*, neşr. Hâşim Recebzâde, I, Tahran 1394/2015, s. 86. Daha bk. Charles Melville, “Pâdişâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân”, *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177; *Pâdişâh-i İslâm* unvanı Gazan Han’dan sonra Sultan Olcaytu için de kaynaklarda yaygın olarak kullanılmıştır (Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Es’ile ve ecvibe*, neşr. Rizâ Şa’bânî, II, İslâmâbâd 1371/1993, s. 23, 25, 249; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, I, Tahran 1394/2015, s. 3, 5, 7, 95, 100, 166; II, s. 884; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Beyânu’l-hakâ’ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1386/2008, s. 40, 62, 67-69, 83, 94-95; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 242-243). Birgit Hoffmann, bu unvandan hareketle “dünya hâkimiyetinin Gazan için sadece *Dâru’l-İslâm* üzerinde hükümlanlık” olduğunu kabul etmektedir (“Iran unter mongolischer Herrschaft: Die Ilchane”, *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. Stephan Conermann – Jan Kusber, Frankfurt am Main 1997, s. 117). Kanaatimizce böyle bir yorum, Gazan’ın hâkimiyet anlayışını çok sathî değerlendirmek demektir.

61 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. Kâzım Yaşar Koprıman – A. İsmail Aka, Ankara 1975, s. 143.

62 O. G. Özgüdenli, “Sultan”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 496-498.

63 *Gâzân Sultân Mahmûd*, bk. Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, I, s. 352.

64 Avestâda *patihşâyathiya*, Pehlevce *pâtaşsa*. Bk. H. İnalçık, “Pâdişah”, *İA*, IX, s. 491; Aynı müellif, “Pâdişah”, *DİA*, XXXIV, s. 140-143.

65 Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Sevânihu’l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358/1979, s. 29, 51, 122; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i sultâniyye*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1394/2015, s. 60-63, 66, 67; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Letâ’ifu’l-hakâ’ik*, I, s. 32-33, 345, 353; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Tevzihât-i Reşîdî*, I, s. 86; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 205, 235.

66 ‘Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcaytû Sultân*, neşr. Mehîm Hamblî, Tahran 1348/1969, s. 11.

67 Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004, s. 10, 73.

tarihli fermânlarında, daha önce Selçuklular devrinde *tevkî*⁶⁸ olarak kullanıldığını bildiğimiz⁶⁹ *tevekkeltu 'alâ'llâh* ibaresinin kullanılmış olması da, İslâmî geleneklerin İlhanlı devletinde gittikçe güç kazandığını göstermektedir.

Sultan Olcaytu devri, İlhanlı devletinde eski Moğol ananelerinin yerini artık büyük ölçüde Yakındoğu geleneklerine bıraktığı bir dönem olmuştur⁷⁰. Hülâgü, Abaka ve Argun gibi ilk İlhanlı hükümdarlarının İran kültürü ve Farsça ile teması oldukça sınırlı bir ortamda gerçekleşmiş olsa gerekir. Oysa tarihî kaynaklarda, Gazan, Olcaytu ve Ebû Sa'id'in Moğol yazısının yanı sıra Farsça'ya da iyi derecede vâkıf olduklarına işaret edilmiştir⁷¹. Sultan Olcaytu'nun, Horâsân'da bulunan oğlu Şehzade Ebû Sa'id'in kaleme aldığı Arapça hat levhaları ile büyük gurur duyduğu bilinmektedir⁷².

İslâmiyet'in kabul edilmesiyle birlikte İlhanlı devletinde yaşanan hızlı kültürel değişimin hâkimiyet telâkkisine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim 709-710/1309-1311 yılında Sultan Olcaytu'ya sunulan *Ahlâk-i saltanat*⁷³ ve bu tarihten birkaç yıl kadar önce telif edildiği anlaşılan *Nehzetü's-sultân ve cilâ'u'l-ahzân*⁷⁴ gibi siyasetnâmelerde, hükümranlık telâkkisi ve devlet anlayışının İslâmî-İrani geleneklere göre şekillenmiş olması, İlhanlı devletinde yaşanan hızlı değişimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İlhanlı devletinde, İslâmiyet'in kabulü ile birlikte, eski bozkır ananelerine dayanan hükümranlık telâkkisinin yerini yavaş yavaş eski Yakındoğu hâkimiyet geleneklerine bıraktığı görülmektedir. Bu durumun en canlı yansımasını, devrin sikke, vesika ve kitabelerinde İlhanlı hükümdarları için kullanılan unvan ve lâkablarda görmek mümkündür. İlk İlhanlı hükümdarları, Hülâgü devrinden itibaren kendileri için *hân* (han)⁷⁵, *ilhân*⁷⁶ (ilhan) veya *ilhânu'l-mu'azzam* (büyük ilhan)

68 *Tevkî* için bk. Nejat Göyünç, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217-219.

69 Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leiden 1921, s. 167; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 24.

70 I. P. Petrushevsky, "Rashid al-Din's Conception of the State", s. 153.

71 Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 171; Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s. 17; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 617; Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İng. terc. J. B. van Loon, *An important source for the history of Adharbajjan*, s' Gravenhage 1954, s. 149.

72 Kemâlud-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i Semerkandî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Tahrân 1372/1993, s. 55.

73 Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, (Tahrân), nr. 568. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahrân), nr. 2312.

74 Manisa Genel Kütüphanesi, (Manisa), nr. 1067. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahrân), nr. 640.

75 *Han* unvanı için bk. Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 26-28; Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967, s. 141-179; Gerald Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 611, 630; J. A. Boyle, "Khân", *EP*, IV, s. 1010; Aydın Taneri, "Han", *DİA*, XV, s. 517-518; O. G. Özgüdenli, "Hân", *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahrân 1389/2010, s. 748-752.

76 *İlhan* unvanı için bk. Reuven Amitai-Preiss, "Evidence for the Early Use of the Title ilkhân among the Mongols", *JRAS*, Series 3, 1, 3 (1991), s. 353-361; Marcel Erdal, "Die türkisch-mongolischen Titel Elcan und Elçi", *Altaica Berlinensia: the Concept of Sovereignty in the Altaic World*, ed. Barbara Keller-Heinkele, Wiesbaden 1993, s. 79-99; Claus Schönig, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden 2000, s. 95; 'Abdu'l-Resûl Hayrendiş,

unvanlarını kullanırken, doğudaki “büyük han” için *kâân* (kağan)⁷⁷ veya *kâânu'l-a'zam* (en büyük kağan) unvanlarını kullanmışlardır⁷⁸. İlhanlı hükümdarları, 1295 yılında “büyük hanlar” ile tâbiyet ilişkilerini koparıdıktan sonra, kendileri için *kâân*, *hâkân*, *hân* ve *ilhân* gibi güçlü unvanlar⁷⁹ ya da bu unvanların *kâânu'l-a'zam*, *kâân-i a'zam*, *kâânu'l-mu'azzam*, *kâânu'l-âdil*, *kâânu'l-islâm*, *hâkân-i a'zam*, *hâkânû'l-a'zam*, *el-hâkânû'l-kavm*, *mevlâ hevâkînu'l-âlem*, *hân-i a'zam*, *hân-i mu'azzam*, *hân-i islâm*, *ilhânû'l-a'zam*, *ilhânû'l-mu'azzam* ve *ilhân-i benî âdem* gibi İslâmî geleneklere göre yapılmış farklı kombinasyonlarını kullanmaya başlamışlardır⁸⁰. Yine İlhanlı hükümdarlarının, özellikle İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, Yakındoğu İslâm coğrafyasında sıkça kullanılan *sultân*⁸¹,

“Tahavvulât-i cemiyetî-yi İrân der-nîme-yi evvel-i karn-i heftom ve tekvîn-i mansib-i İlhanî”, *İrân-şinâht*, 2, (1375/1996), s. 49-75.

- 77 *Kağan ve hakan unvanı için bk. Ahmed Caferoğlu, “Tukyü ve Uygurlarda Han Unvanları”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 105-119; Kurakichi Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, *Türkçe terc. İ. Gökbakar, Belleten*, IX/36, (1945), s. 497-504; Wolfram Eberhard, “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten*, IX/35, (1945), s. 319-321; Paul Pelliot – Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou*, I, Leiden 1951, s. 15; Pavel Pouche, *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung*, Prag 1956, s. 53-54; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 22-26; Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992, s. 64-65; Igor de Rachewiltz, “Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg”, *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Klaus Sagaster – Michael Weiers, Wiesbaden 1983, s. 272-281; A. G. C. Savvides, “Some Notes on the Terms Khân and Khagan in Byzantine Sources”, *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, I, ed. Ian Richard Netton, Leiden 2000, s. 267-279; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 224, n. 4; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, s. 141-179; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 611, 630; J. A. Boyle, “Khākān”, *Et²*, IV, (1978), s. 915; Aydın Taneri, “Han”, *DİA*, XV, s. 517-518; O. G. Özgüdenli, “Hâkân”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 653-655.
- 78 *Kâânu'l-a'zam Môngke Kâân, Hülâgû Hân; Môngke Kâânu'l-a'zam, Hülâgû İlhanû'l-mu'azzam; Môngke Kâânu'l-âdil, Hülâgû İlhanû'l-mu'azzam; Môngke Kâânu'l-a'zam, Abâkâ İlhanû'l-mu'azzam; Kâânu'l-a'zam, İlhanû'l-mu'azzam Argûn; Kâânu'l-a'zam, İlhanû'l-mu'azzam Geyhâtû*. Bk. Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 229-231, 233-235, 253, 255-256, 310-311, 322. Daha bk. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 225.
- 79 *Ak Akçe*, s. 74; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 363, 365; St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, s. 42-43; Cemâl Turâbî-Tabâtâbâî, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, Tebriz 1351/1972, s. 47; Johann-Christoph Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, *Vortrag, gehalten am 10. September 1997 auf dem internationalen numismatischen Kongress in Berlin*, Bremen 1997, s. 5; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 222.
- 80 Bk. St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, X, s. 42-43, 101; *Ak Akçe*, s. 78, 79; Cemâl Turâbî-Tabâtâbâî, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, s. 47; Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İlhanlı Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlihi İncelemesi (Abaga Han Devri)”, *Türkçe terc. Eşref Buharalı, AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 261; İbrahim Artuk – Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974, s. 774-775; Mehmet Çayırdağ, “Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8, (1987), s. 188; Celil Ender, *Ladik (Denizli) Sikkeleri*, İstanbul 1994, s. 37-38; Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmiyye Kataloğu*, III, *Meskûkât-ı İlhanîyye*, İstanbul 1318, s. 48; Garo Kürkman – Ömer Diler, *Alâiye Paraları*, İstanbul 1981, s. 14, 45; *Ak Akçe*, s. 74; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 358, 363, 365-366, 369; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 49; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298, 303; M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85-86, 89; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Muhammed-i Buhârî, *Bustânû'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrîzî, *Divân*, s. 36-37; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, II, s. 873; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 5, 10; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 222.
- 81 İlhanlı sikkelerinde ilk defa Ahmed Teküder'in 683/1284-85 tarihli Tebriz sikkesinde Uygur ve Arap harfleriyle *Sultân Ahmed* (M. A. Seyfeddini, *Monetnoye delo i denejnoye obraşeniye v Azerbaydjane XII-XV vv.*, I, *XII-naçalo XIV v.*, Baku 1978, s. 203, 204; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 52-53) ve Argun Han'ın basım yeri ve yılı okunamayan bir parasında da *es-Sultân Argûn* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, *Türkçe terc. Eşref Buharalı, AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 276).

şâh⁸², pâdişâh⁸³ ve şâhanşâh⁸⁴ gibi unvanlar⁸⁵ ile bu unvanların *sultân-i âdil*, *sultân-i islâm*, *sultânul-islâm*, *sultân-i sa'îd*, *sultânul-selâtin*, *sultânul-selâtinul-arab ve'l-acem*, *es-sultânul-a'zam*, *es-sultânul-mu'azzam*, *es-sultânul-şark ve'l-garb*, *es-sultân b. es-sultân*, *pâdişâh-i mu'azzam*, *pâdişâh-i islâm*, *pâdişâh-i a'zam*, *şâhanşâh-i âdil*, *şâhanşâh-i a'zam* ve *şâhanşâhu'l-mu'azzam* gibi farklı kombinasyonlarını kullanmaya başladıkları görülmektedir⁸⁶. Bütün bu unvanlar, İlhanlı hâkimiyet telâkkisinin beslendiği İslâmî kaynakları açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, İlhanlı idari geleneklerinin ve hükümdar algısının Yakındoğu coğrafyasında geçirdiği köklü değişime de şahitlik etmektedir. Nitekim resmî kayıtlarda Gazan Han'ın adının *Sultânul-şark ve'l-garb*, *hâkân-i a'zam*, *pâdişâh-i mu'azzam*, *ilhân-i benî âdem Gâzân Hân*⁸⁷, Sultan Olcaytu'nun adının *es-Sultânul-a'zam*, *Giyâsü'd-dunyâ ve'd-din Olcâyâtü Sultân Hodâbende Muhammed*⁸⁸, halefi Ebû Sa'îd Han'ın adının ise *es-Sultân b. es-Sultân Ebû Sa'îd Bahâdur Hân*⁸⁹ şeklinde zikredilmiş olması da bu değişimin en açık göstergesidir. İlhanlı müellifi Felek 'Alâ'-yi Tebriz'i'nin, Sultan Olcaytu devrinde kaleme aldığı *Letâ'if-i Şerefi* isimli eserde, resmî yazışmalarda “devrin hükümdarı” (*pâdişâh-i vakt*)

- 82 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 17; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 35, 37; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 31.
- 83 Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmîyye Kataloğu*, III, s. 59; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, “Sikkehâ-yi mutenevvi' ez-Abâkâân”, s. 183; M. A. Seyfeddini, *Monetnoye delo i Azerbaydjane XII-XV vv.*, I, XII-naçalo XIV v., s. 210; R. Burn, “Coins of the Ilkhânîs of Persia”, *JRAS*, (1933), s. 836; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 7; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, *Part One*”, s. 49; Mehâb Dervîş Lutfî, “Elkâbu 'ale'l-meskûkâtî'l-İlhâniyye”, s. 159.
- 84 St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, X, s. 101, 695; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 12-13; Aynı müellif, *Târih-i Tebriz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, s. 30; Ak Akçe, s. 82; Seyyide Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 283; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 16; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 302; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 115b; Muhammed-i Buhârî, *Bustânu'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 36.
- 85 Bu unvanların bir kısmının İslâmî, bir kısmının ise eski İran kültürüne ait olması dikkat çekicidir (bk. J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 1-9).
- 86 Bk. St. Lane-Poole, *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, s. 41; X, s. 101, 695; Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslâmîyye Kataloğu*, III, s. 50; M. Victor Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, Paris 1860, s. 91; Seyyide Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 298-300; R. Burn, “Coins of the Ilkhânîs of Persia”, s. 836; Cemâl Turâbî-Tabâtabâ'i, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhâni ve Gurgâni*, s. 13, 19; Aynı müellif, *Târih-i Tebriz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, s. 29-30; Ak Akçe, s. 73, 81-82; Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 343, 345-347, 366, 460-463; Michael Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, 4, (1984), s. 175; J.-C. Hinrichs, “Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)”, s. 1-10, 18; M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85; Abdullâh-i Küçâni, *Kumbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketîbehâ*, Tahran 1381/2002, s. 19; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, I, s. 1, 7-8, 27-28; Muhammed-i Buhârî, *Bustânu'l-ukûl*, s. 30; Humâm-i Tebrizî, *Divân*, s. 35; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 226.
- 87 M. Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, s. 85-86. Krş. O. G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, s. 245.
- 88 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 394, 398, 411; Ak Akçe, s. 83-88; M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, s. 176. Daha bk. Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târih-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1377/1998, s. 50-55; Reşidu'd-din Fazlullâh, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, s. 23. İlhanlı resmî vesikalarında *Olcâyâtü Sultân* (bk. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 73, 79).
- 89 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 460-463. Keza *es-Sultânul-a'zam Ebû Sa'îd Bahâdur Hân* (Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 444-447, 455, 458-459). İlhanlı resmî vesikalarında *Ebû Sa'îd Bahâdur Hân* (bk. G. Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*, s. 90, 97).

için kullanılabilecek unvan ve lâkablar arasında, artık eski bozkır unvanlarına hiç yer vermeden, *pâdişâh-i cihân, sultânü selâtini'l-‘arab ve'l-‘acem, mâlikü ekâlîmîş-şark ve'l-garb, el-mu‘eyyed min es-semâ’ ... mu‘izzü’d-dunyâ ve’d-dîn ... bâsîtu’l-ihsân fî’l-muşrikîn, muzafferrü’d-dunyâ ve’d-dîn, nusretü’l-islâm ve’l-muslimîn ...*⁹⁰ gibi İslâmî unvan ve lâkabları zikretmekle yetinmiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Yine İlhanlı hükümdarlarının, devrin kaynaklarında *mazharu kelîmeti’llâh, hâfîzu bilâdi’llâh, el-mu‘eyyed min es-semâ’, el-mansûr ‘alê’l-a’dâ, nâşîru’l-ihsân fî’l-âlemîn, zillü’llâhi fî’l-‘arz, husrev-i ‘âdil, suleymân-i zemân, cemşîd-i ‘asr ve kîsrâ-yi sâni*⁹¹ gibi son derece çarpıcı ifadelerle övülmeye başlanması da kuşkusuz aynı dönüşümle ilişkilidir.

İslâmiyet’in kabulü ile birlikte İlhanlı sikkelerinde “arş ile güneş” (*şîr u hurşîd*)⁹² ve “arşan” (*şîr*)⁹³ gibi Yakınoğu coğrafyasında hâkimiyet alâmeti olarak sembolik bir anlam taşıyan figürlerden sıklıkla istifade edilmeye başlanması da dikkate değerdir. Bu dönemde *el-mulku lillâh*⁹⁴ gibi İslâmî ibarelerin de, İlhanlı sikkelerinde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Neticede, sikke, kitabe ve resmî vesikalarda kullanılan bütün bu unvan, sembol ve ibarelerin, İslâmiyet’in kabulünden sonra İlhanlı hâkimiyet anlayışı ve hükümdar algısında meydana gelen köklü değişimi yansıttığına şüphe yoktur.

Sonuç olarak İlhanlı hükümdarları Yakınoğu coğrafyasına, bozkır coğrafyasında yüzyıllar içerisinde şekillenen “tanrısal” ve “cihanşumul” (universal) bir hükümdarlık telâkkisinin vârisleri olarak gelmişlerdir. Bununla birlikte geldikleri bu yeni coğrafyada, Yakınoğu’nun kadim devlet geleneklerinin tesirine girmekte gecikmemişlerdir. Özellikle 1295 yılında Gazan Han’ın İslâmiyet’i kabulünün ardından, İlhanlı hükümdarları, hükümdarlık alanında, eski İran ve İslâm geleneklerini benimsemişlerdir. Bütün bu gelişmeler neticesinde, İlhanlı hükümdar algısı, Yakınoğu coğrafyasında yaklaşık yüz yıllık bir süreçte eski bozkır geleneklerinin vârisi bir “Moğol hanı”ndan, kadim Yakınoğu geleneklerinin temsilcisi bir “İslâm sultanı”na dönüşmüştür.

90 Ebu’l-Mecd Muhammed b. Mes’ûd-i Tebrîzî, *Sefîne-yi Tebrîz*, Tıpkıbasım Nasrullâh Pürcevâdî, Tahran 1381/2002, s. 419.

91 Muhammed-i Buhârî, *Bustânü’l-‘ukûl*, s. 30; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 383; ‘Abdullâh-i Kûcânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketîbehâ*, s. 20; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab’-i Reşîdî*, s. 242; Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, *Es’ile ve ecvibe*, s. 25-26; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 368. Daha bk. Kâdı Ahmed-i Nekîdî, *el-Veledü’ş-şefîk ve’l-hâfidü’l-halîk*, II, s. 5-6.

92 *Ak Akçe*, s. 153; Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284. “Arşan ve güneş” (*şîr u hurşîd*) için bk. Ahmed-i Kisrevî, “Târihçe-yi şîr u hurşîd”, *Kârvend-i Kisrevî*, ed. Yahyâ Zokâ, Tahran 1352/1973, s. 94-117; Muctebâ Minovî, “Menşe’-yi şîr u hurşîd ‘alâmet-i resmî-yi İrân”, *Târih u ferheng. Mecmû’a-yi 78 risâle u goftâr ez-Ahmed-i Kisrevî*, Tahran 1352/1973, s. 352-379.

93 Mehâb Dervîş el-Bekrî, “İrâk Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, s. 284-86; *Ak Akçe*, s. 153.

94 Ö. Diler, *İlhanlar*, s. 453; J. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 303; Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Resmü’l-hatt-i Uygûrî ve seyri der-sikkeşînâsî*, s. 47. Krş. M. Weiers, “Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei”, s. 176.

KAYNAKÇA

- 'Abdu'r-Resûl Hayrendîş, "Tahavvulât-i cemiyetî-yi Îrân der-nîme-yi evvel-i karn-i heftom ve tekvîn-i mansib-i Îlhânî", *Îrân-şinâht*, 2, (1375/1996), s. 49-75.
- 'Abdullâh-i Kûçânî, *Kunbed-i Sultâniyye be-istinâd-i ketibehâ*, Tahran 1381/2002.
- 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i Îlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, (1348/1968), s. 275-288.
- 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultân*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahran 1348/1969.
- Abramowski, Waltraut, "Die chinesischen Annalen des Môngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih", *Zentralasiatische Studien*, 13, (1979), s. 1-72.
- Ahmed-i Kisrevî, "Târihçe-yi şîr u hürşîd", *Kârvend-i Kisrevî*, ed. Yahyâ Zokâ, Tahran 1352/1973, s. 94-117. *Ak Akçe. Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. Tuncay Aykut – Şennur Aydın, İstanbul 1992.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, Türkçe terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954.
- Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Musâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretü'l-ahyâr*, Ankara 2000.
- Alinge, C., *Moğol Kanunları*, Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1967.
- Allsen, Thomas T., *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Môngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, London 1987.
- Amitai-Preiss, Reuven, "Evidence for the Early Use of the Title ilkhân among the Mongols", *JRAS*, Series 3, 1, 3 (1991), s. 353-361.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhânid War, 1260-1281*, Cambridge 1996.
- Anonim, *Ahlâk-i saltanat*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî, (Tahran), nr. 568. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahran), nr. 2312.
- Anonim, *Nehzetü's-sultân ve cilâ'u'l-ahzân*, Manisa Genel Kütüphanesi, (Manisa), nr. 1067. Mikrofilmi: Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tahran), nr. 640.
- Arslan, Mahmud, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul 1984.
- Artuk, İbrahim – Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, İstanbul 1974.
- Barthold, W. – [J. A. Boyle], "Ghâzân", *EP*, II, s. 1043.
- Barthold, W., "Gâzân", *İA*, IV, s. 729-730.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. Kâzım Yaşar Kopruman – A. İsmail Aka, Ankara 1975.
- Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensâb)*, neşr. Ca'fer Şî'âr, Tahran 1348/1969.
- Bloch, Edgar, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leiden 1910.
- Boyle, J. A., "Khâkân", *EP*, IV, (1978), s. 915.
- Boyle, J. A., "Khân", *EP*, IV, s. 1010.
- Burn, R., "Coins of the Ilkhânîs of Persia", *JRAS*, (1933), s. 831-845.
- Caferoğlu, Ahmed, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 105-119.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, "Sikkehâ-yi mutenevvi' ez-Abâkâân", *Berresihâ-yi Târihi*, IX/6, (1353/1974), s. 180-186.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Resmu'l-hatt-i Uygûri ve seyri der-sikkeşinâsi*, Tebriz 1351/1972.

- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Sikkehâ-yi İslâmî-yi dovre-yi İlhânî ve Gurgânî*, Tebrîz 1347/1968.
- Cemâl Turâbî-Tabâtabâî, *Târih-i Tebrîz be-rivâyet-i sikkehâ ve zemâ'im*, Tebrîz 1384/2005.
- Cengiz Han ve Mirasçıları. Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006.
- Clauson, Gerald, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Çayırdağ, Mehmet, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 8, (1987), s. 185-190.
- Çayırdağ, Mehmet, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe", *Belleten*, LVII/218, (1993), s. 81-87.
- Diler, Ömer, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, yayına hazırlayan Emine Nur Diler – Garo Kürkman – Johann-Christoph Hinrichs, İstanbul 2006.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1967.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- Eberhard, Wolfram, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, IX/35, (1945), s. 319-337.
- Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İngilizce terc. J. B. van Loon, *An Important Source for the History of Adharbaijan*, s' Gravenhage 1954.
- Ebu'l-Mecd Muhammed b. Mes'ûd-i Tebrîzî, *Sefîne-yi Tebrîz*, Tıpkıbasım Nasrullâh Pürcevâdî, Tahran 1381/2002.
- Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.
- Ender, Celil, *Ladik (Denizli) Sikkeleri*, İstanbul 1994.
- Erdal, Marcel, "Die türkisch-mongolischen Titel Elcan und Elçi", *Altaica Berolinensia: the Concept of Sovereignty in the Altaic World*, ed. Barbara Keller-Heinkele, Wiesbaden 1993, s. 79-99.
- Franke, Herbert, *From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*, München 1978.
- Göyünç, Nejat, "Tevki", *İA*, XII/1, s. 217-219.
- Grigoriyev, A. P., *Mongolskaya diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye jalovannıye gramoti)*, Leningrad 1978.
- Golden, Peter B., "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, (1982), s. 37-76.
- Gülşehri, *Felek-nâme*, Türkçe terc. Saadettin Kocatürk, *Gülşehri ve Felek-nâme*, Ankara 1982.
- Haenisch, Erich, "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235.
- Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i guzide*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Tahran 1364/1985.
- Hei Ta Shi Lu, "Kara Tatarlar'a Dair Muhtasar", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 95-165.
- Herrmann, Gottfried, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text – und Bildteil*, Wiesbaden 2004.
- Hinrichs, Johann-Christoph, "Titel und Titelkombinationen auf Münzen Gâzân I. (1295-1304 AD)", *Vortrag, gehalten am 10. September 1997 auf dem internationalen numismatischen Kongress in Berlin*, Bremen 1997, s. 1-18.
- Hoffmann, Birgit, "Iran unter mongolischer Herrschaft: Die Ilchane", *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. Stephan Conermann – Jan Kusber, Frankfurt am Main 1997, s. 103-120.
- Humâm-i Tebrîzî, *Divân*, neşr. Reşid 'Ayûzî, Tebrîz 1351/1972.
- Hüseyn Peyrovî Milânî, *Ebu Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1971.

- İbn Bibî, el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye, Tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, el-Evâmîrû'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-name], I, Ankara 1996.
- İnalcık, H., "Padişah", *DİA*, XXXIV, s. 140-143.
- İnalcık, H., "Pâdişah", *İA*, IX, s. 491-495.
- Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, 1245-1247*, Türkçe terc. Ergin Ayan, Trabzon 2000.
- Kâdı Ahmed-i Nekidî, *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidu'l-halîk*, neşr. ve Türkçe terc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidu'l-halîk'i (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, II, (Farsça Metin), Ankara 2015.
- Kemâlû'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i Semerkandî, *Matla'û's-sa'deyn ve mecma'û'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâî, Tahrân 1372/1993.
- Kljaštornyj, S. G. – Sultanov, T. I., *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*, Almanca terc. Reinhold Schletzer, Berlin 2006.
- Kofoğlu, Sait, "Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 353-358.
- Kofoğlu, Sait, *Hamidoğulları Beyliği*, Ankara 2006.
- Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran. Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, London-New York 2006.
- Kürkman, Garo – Diler, Ömer, *Alâiye Paraları*, İstanbul 1981.
- Lane-Poole, St., *The Coins of Mongols in the British Museum*, VI, X, London 1881.
- Langlois, M. Victor, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie*, Paris 1860.
- Ligeti, Louis, *Monuments préclassiques, I, XIIIe et XIVe siècles*, II, Budapest 1972.
- Manghol-un Niuça Tobçaan (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)*. *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986.
- Mehâb Dervîş el-Bekrî, "İrâk Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler", Türkçe terc. Eşref Buharalı, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 267-293.
- Mehâb Dervîş el-Bekrî, "İlhanlı Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaga Han Devri)", Türkçe terc. Eşref Buharalı, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, (1996), s. 253-265.
- Mehâb Dervîş Lutfi, "Elkâbu 'ale'l-meskûkâtî'l-İlhâniyye", *Sumer*, XXI/1-2, (1965), s. 157-166.
- Mehmed Mübârek Bey, *Meskûkât-ı Kadime-yi İslâmiyye Kataloğu*, III, *Meskûkât-ı İlhâniyye*, İstanbul 1318.
- Melville, Charles, "History and Myth: the Persianisation of Ghazan Khan", *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, ed. Éva M. Jeremiás, Pilisesaba [2002] 2003, s. 133-160.
- Melville, Charles, "Pâdshâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân", *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177.
- Meng-Ta Pei Lu, "Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, Türkçe terc. Ankhbayar Danuu, yay. haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 37-93.
- Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târîh-i Muhammedî*, neşr. Resûl Ca'feriyân, Tahran 1377/1998.
- Meyyaert, Paul, "An Unknown Letter of Hulagu Il-khan of Persia to King Louis IX of France", *Viator*, 11, (1980), s. 245-259.
- Morgan, David O., "The "Great Yasa of Chinggis Khan" Revisited", *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*, ed. Reuven Amitai – Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 291-308.
- Morgan, David O., "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", *BSOAS*, 49/1, (1986), s. 163-176.

- Mostaert, Antoine – Cleaves, Francis Woodman, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962.
- Mostaert, Antoine – Cleaves, Francis Woodman, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506.
- Muctebâ Mînovî, “Menşe'-yi şîr u hürşîd 'alâmet-i resmî-yi İrân”, *Târih u ferheng. Mecmû'a-yi 78 risâle u goftâr ez-Ahmed-i Kisrevî*, Tahran 1352/1973, s. 352-379.
- Muhammed b. Muhammed Zengî-yi Buhârî, *Bustânû'l-'ukûl fî tercumâni'l-menkûl*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh-İrec Afşâr, Tahran 1374/1996.
- Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leiden 1921.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, haz. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009.
- Ortekin, Hasan, “Basma'ya ve Baysa'ya Dair”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (1939), s. 65-72.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016.
- Özgüdenli, Osman G., *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman G., *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.
- Özgüdenli, Osman G., “Olcaytu Han”, *DİA*, XXXIII, s. 345-347.
- Özgüdenli, Osman G., “Sultan”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 496-498.
- Özgüdenli, Osman G., “Hân”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 748-752.
- Özgüdenli, Osman G., “Hâkân”, *Dâniş-nâme-yi Cihân-i İslâm*, XIV, Tahran 1389/2010, s. 653-655.
- Pedani, Maria Pia, “Exemplum Litterarum Tartarorum: Ghâzân Khan and Venice at the Turn of the XIIIth Century”, *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6, 1987-1988, Atti del XIII Congresso Dell'union Européenne d'Arabisants et d'Islamisants (Venezia 29 settembre – 4 ottobre 1986), (1988), s. 608-614.
- Pelliot, Paul – Hambis, Louis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou*, I, Leiden 1951.
- Petrushevsky, I. P., “Rashîd al-Dîn's Conception of the State”, *CAJ*, XIV/1-3, (1970), s. 148-162.
- Pouche, Pavel, *Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung*, Prag 1956.
- Rachewiltz, Igor de, “Qan, Q'an and the Seal of Güyüg”, *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, ed. Klaus Sagaster – Michael Weiers, Wiesbaden 1983, s. 272-281.
- Ratchnevsky, Paul, *Çinggis-Khan. Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânû'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1386/2008.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'u't-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen – Mustafâ Mûsevî, I, Tahran 1373/1994.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Letâ'ifu'l-hakâ'ik*, neşr. Hâşim Recebzâde, I-II, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i sultâniyye*, neşr. Hâşim Recebzâde, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358/1979.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh Abî'l-Hair. Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtû (1265-1295)*, neşr. Karl Jahn, s' Gravenhage 1957.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Daula Abû'l-Hair*, London 1940.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevzîhât-i Reşîdî*, neşr. Hâşim Recebzâde, I-II, Tahran 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî – İrec Afşâr, Tahran 2536/1977.
- Richard, Jean, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1977.

- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçe terc. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.
- Savvides, A. G. C., "Some Notes on the Terms Khān and Khagan in Byzantine Sources", *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*, I, ed. Ian Richard Netton, Leiden 2000, s. 267-279.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992.
- Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden 2000.
- Seyfeddini, M. A., *Moneti İlkanov XIV veka*, Baku 1968.
- Seyfeddini, M. A., *Monetnoye delo i denejnoye obraşeniye v Azerbaydjane XII-XV vv., I, XII-naçalo XIV v.*, Baku 1978.
- Shiratori, Kurakichi, "Kaghan Unvanının Menşei", Türkçe terc. İ. Gökbakar, *Belleten*, IX/36, (1945), s. 497-504.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anlarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985.
- Taneri, Aydın, "Han", *DİA*, XV, s. 517-518.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988.
- Turan, Osman, "The Idea of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, 4, (1955), s. 77-90.
- Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207.
- Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, yay. Muhammed-i İsfahâni, Tahran 1338/1959.
- Vernadsky, George, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1944), s. 107-132.
- Weiers, M., "Münzaufschriften auf Münzen Mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Part One", *The Canada Mongolia Review*, IV/1 (1978), s. 41-62; "Münzaufschriften auf Münzen mongolischer Il-Khane aus dem Iran, Teil zwei", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 4, (1984), s. 171-186.
- Wilhelm von Rubruk, *Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, Türkçe terc. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- Yuvahı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994.
- Zieme, Peter, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, Opladen 1992.

